

Kleisz Teréz

MINŐSÉGI MÉRCÉK, ELIGAZODÁSI PONTOK KERESÉSE A KULTURÁLIS MODERNITÁS-DISKURZUSOKBAN¹

¹2010-ben akkreditálták a kulturális mediátor MA szakos képzéseket Magyarországon. Egyike voltam azoknak, akik részt vettek a műhelymunkákban, azzal a céllal, hogy megpróbáljuk megrajzolni egy új arculatú kultúráközvetítő szak sajátos tartalmát a jelenkori trendek és potenciális szükségletek felmérése alapján. Egy curriculum-tervezés összetett munka, figyelembe kell vennie a piaci és az állami-politikai irányítórendszer nyomásának erőterét, az ennek nyomán átalakuló hagyományos európai egyetemi modell aktuális variációit, a társadalom- és kultúratudományok megközelítéseiben beállt módosulásokat, különösen a transzdiszciplináris szemlélet terjedését, s át kell gondolni azt is, milyen értékrendi fogódzók, elvek, tájékozódási pontok orientálhatják a képzést, honnan lehet és érdemes meríteni. A kulturális szakmák magasabb fokaira bevezetés nem nélkülözheti a reflexiót a professziódiskurzus, az értelmiségi funkciók és a kultúraelemzés tendenciái tekintetében.

Ehhez adalék a következő gondolatmenet.

A minőség, a minőségbiztosítás fogalmának előtérbe kerülése

A magyar közművelődés visszas helyzetéről nemrégiben olvastam Földiák András *A nemzeti művelődés minőségéért* című vitairatát,² amelyben a szakmai szekértáborok kizsárolásáról ír mint ismétlődően látott versengésről, amelynek az a tétje, hogy a kitüntetett kizárólagos pozíció birtokában „semmit nem kell szakszerű érvrendszerrel bizonyítani, hiszen majd a befolyás megszerzése után az adott irányzat vezérszemélyisége megmondja, hogy mi a korszerű és mi nem, mi a felülről építkező elitizmus és mi az igazi alulról jövő kezdeményezés, mi szolgálja a művelődés „valódi” érdekeit és mi az, ami csak a népre hivatkozó demagóg félrevezetés”.

A mércék megszabásáért, definiálásért mindig harcok folynak, a versengő aktorok száma egyre nő a plurális értékrendek korszakában, s a szimbolikus harcokban nemes és nemtelen eszközök bevetését, érdekes koalíciókat látunk a kiválasztott mércék legitimizálásáért.

Földiák a kiútkeresés lehetőségeit kutatván a minőség kategóriáját többször említi: „*A művelődés érdemi építőerővé tételéhez magas fokú minőségérzék szükséges, nem szabad patetikusan dogmákba kapaszkodni, sem formákat erőltetni, látszat tekintélyeket tisztelni, viszont feltétlenül helyileg hitelesnek kell lenni mind az emberi, mind a kulturális minőség tekintetében. A múltban megalapozott közös kincseket a minőségérzék és a hitelesség mellett a jövő igényeit is kielégítő kommunikációs módszerekkel és szervezési tudással – azaz nagyon is korszerűen és szakszerűen – lehet csak élővé és jelenvalóvá alakítani*”.

Ha új nyelvezetet érzékelünk, s adott szavak feltűnően megszaporodnak a mindennapi nyelvi megnyilatkozásokban, akkor valószínűsíthető, hogy a jelölők mögötti tartalom fontossá vált az adott nyelvi-társadalmi közösségek számára, tapasztalati valóságuk valamilyen módon érintkezik vele. Ilyennek érzékelem a minőség, a minőségbiztosítás, a minőség keretrendszer kritériumai, a minőségkultúra, a minőségfejlesztés, a minőségirányítási rendszer stb. kifejezéseket, lépten-nyomon a minőség fejlesztését tűzik ki újabban célként a társadalmi élet széles metszetében. Mondható, hogy szektorsemleges, hisz nemcsak az üzleti, hanem az állami szféra irányítása alatt álló intézményekben is megszokottá váltak a minőségbiztosítási és minősítési rendszerek és a nagyobb civil szervezetek projektjeiben is megjelenik ez a szempont. Az ideológiai alapozás úgy szól, hogy a fogyasztói igények minél magasabb szintű kielégítésének vágya vezérli az üzleti vállalkozásokat, s jobb minőségű közszolgáltatás is jár az állampolgároknak, hisz jogot szereztek rá. A civil szerveződések is a felismert szükségleteket kívánják minőségi módon kielégíteni működésükkel. Az elmúlt évtizedben a minőségi keretrendszerek az Európai Unió szakpolitikáiban is követendő iránynyá váltak. A kutatási-fejlesztési projektek hatékony minőségbiztosítási stratégia, s a minőséget mérő indikátorok kidolgozása nélkül nem is nyerhetnek el

1 A tanulmány eredeti, teljes címe: *Minőségi mércék, eligazodási pontok keresése a professzióról, az értelmiségi szerepekről, a kulturális modernitásról folyó diskurzusokban*. Rövidítésének csak tipográfiai oka van – a szerk.

2 Földiák András 2010. augusztus http://www.kkdsz.hu/userimages/File/Minoseg_a_muvelodesben_jav.pdf

támogatást. Különösen így van ez a képzési rendszerek mindegyik fokán, az alapszintű oktatástól a magasfokú szakemberek továbbképzéséig.³

Az európai egyetemi reform, az ún. Bologna-folyamat is kulcskérdésként kezeli a diplomák, és a kreditek összemérhetőségét, a kölcsönös elismerést megalapozó garanciákat, a szavatoló minőséget. Egyre bővülnek az akkreditációs feladatokra létrejövő nemzeti és nemzetközi szervezetek, hálózatok, az oktatási intézmények és képzési programok ismétlődő értékelési folyamatok tárgyai, az ellenőrzési rendszerek, auditok, fejlesztési stratégiák, akciótervek, a hatékonyság kvantitatív és a kvalitatív kritériumainak megfelelés megszokott elemeivé lettek a menedzsment kontroll-tevékenységének. Az intézmények kiválóság-központok címekért, s egyéb elismerő minősítésekért versengenek. A szakemberi létezés egyre inkább hozzátartozik munkatevékenységüknek a mások értékelését lehetővé tevő precíz adminisztrálása, bizonyító dokumentumokkal való alátámasztása, mindezek adatbázisba szerkesztése, s ezzel az elszámoltathatóság, valamint a minőségbiztosítás követelményének megfelelés.

Miért válhatott gyakorta emlegetett kulcsszóvá? Mit jelent a sűrűsödése? Kik, milyen aktorok definiálják? Milyen kontextusokban? Kinek az érdekeit jeleníti meg?

Ha a minőség fogalmát egyszerűen az *elvárások versus tapasztalat* összefüggésében értelmezzük, akkor bizonyára az érték- és ár-arányok felborulásának eredményeként létrejövő minőségi deficitekkel való találkozás élménye lehet az egyik fő ok. A mi civilizációnk az eldobható tárgyak mennyiségének növekedésével reagál a minőséghiányos állapotokra. Az életünket körülvevő tárgyak és szolgáltatások használójaként gyakran csalódunk várakozásainkban, még akkor is, ha azok nem túl magasak, s a csoportkultúrától függően differenciáltak. A jó társadalomról való elgondolásaink metszetében is jogosan lehetünk elégedetlenek életvilágunk dimenzióival. A társadalmi láttelepek, s a kultúrkritikára alkalmas adó empirikus felmérések is jelzik a reálfolyamatokban a deficitet, pl. az ún. demokrácia-deficitet, az egyre hosszabbodó iskolai idő ellenére megmutat-

kozó kompetenciák és tudások regresszióját, a funkcionális analfabétizmus komoly aránynövekedését, a tartalmas, bensőséges emberi kapcsolatok hiányát, a nyelvi kommunikációk, a viselkedésformák durvulását, az államok és transznacionális szervezetek funkcionális teljesítményének gyengeségét, a környezetvédelmi rizikók megelőzési képtelenségét, az értékesnek tartott kultúra javainak csökkenő kedvelését, a szabadsághiányos és szenvedő létformák meg nem szűnését, s még sorolhatnánk a kardiagnózis-tételeket hosszan.

Az Európai Unió, a nemzeti gazdaságpolitikák, s a globálkapitalizmus piaci aktorai a versenyképesség növelésének, az innováció- és profitgenerálás eszközeiként beszélnek a minőségről, az állami és közpolitikai szereplők nyilatkozataiból az olvasható ki, hogy az individuumok és közösségek életminőségének emelését szándékolják, a *having – loving – being* Erik Allardt⁴ által velősen megfogalmazott és értelmezett, egyszerre objektív és szubjektív aspektusok mentén. (azaz: a megfelelő anyagi életfeltételeket birtokolva kielégítő életszínvonalon élni; mély és szolidáris emberi kapcsolatok szövetét megtapasztalni; önmagunk szubjektumát kidolgozni, önmegvalósítási folyamatokban és a társadalmi participáció változatos formáiban kiteljesedni).

Az emberi tanulási folyamatokat, élményt és kreativitást célzottan kiváltani akaró kultúráközvetítési rendszerek, s a bennük formálódó professzionális területeken dolgozók számára a fenti trend nagyon sokszor formálisnak, bürokratikusnak tűnik, inkább a hatalmi kontroll eszközének látják, mintsem a valódi minőség szárba szökkenését segítő tényezőnek. Önként vállalt vagy előírt mércék, kompetencia-szintek, mérések övezik a professziókat, s a szakemberek ezeket nagyon különbözően ítélik meg, zavaró akadályként, kiszolgáltatottságként avagy kihasználható esélyként, innovációs lehetőségként. A minőségi rendszerekkel a bizalmat akarják megteremteni vagy fenntartani. A referenciakeretek kidolgozására, a mérésre, a külső értékelésre hihetetlen nagyságrendű energiák fordítódnak ma a világunkban, s eléggé egyértelmű, hogy egyre kevésbé bíznak a szakmáknak tudás- és etikai mércéiben, a szakmai közösségek által kimunkált, fenntartott, a szakképzési lánc által közvetített, a professzió szocializációjában és gyakorlatában elsajátított minőség folyamatos előállásában.

3 Pl.: 2008: *European Qualifications Framework (EQF)* (1. szinttől a 8. kvalifikációs szintig).

2004: EQAVET= European Quality Assurance Reference Framework for Vocational Education and Training.

A felsőoktatás minőségbiztosításának európai sztenderdjei és irányelvei. MAB-fordítás. 2005. =http://www.enqa.eu/files/ESGHungarian_Chpt2.pdf. (letöltés: 2010.10.12)

4 Allardt, E. 1976 Dimensions of Welfare in a Comparative Swedish Study. *Acta Sociologica*, 227-240:19.

A minőség mércéi és a professzionális közösségek, a professziók

A folyamatot úgy is lehet interpretálni, hogy a csökkenő bizalommal párhuzamosan az értelmiségi professziók korábban kiküzdött relatív autonómiája is egyre szűkül. Valaha a magasfokú szakértelmet kívánó értelmiségi hivatások által végzett professzionális munka a közjó részeként értelmeződött, presztízse volt, s egyben a magas minőség biztosítékának is számított. Durkheim, a szociológia egyik alapító atyja, az általa művelt új tudomány egyik feladatát abban látta, hogy járuljon hozzá kora morális válságának, az anómiának leküzdéséhez. Az egyöntetű közös hiedelmek, tradicionális hitek meggyengülését kompenzáló a specializált munkamegosztási rendszerében kialakuló organikus szolidaritás alapjait kereste, s az értelmiségi hivatásrendek szolgálatikai megalapozottságát olyannak látta, amely alkalmas a társadalmi integráció szövegeinek megerősítésére. Carr-Saunders és Wilson,⁵ akik először foglalkoztak a professziók mibenlétével, szintén a kliensközönség önzetlen szolgálatának felelősségteljes vállalását tekintették kiemelendő sajátosságának az önző magánérdekkel szemben.

A professziókat később vizsgáló irányok már jóval kritikusabbak, leírják, hogy a professziók monopolizálják az adott munkafajtát, az állami jogrendszer védeltségét megszerezve kizárják a laikusokat, majd a rokon szakmákat az adott tevékenység üzőinek köréből, kivonják magukat mind a közvetlen piaci, s mind az állami bürokratikus igazgatás alól. A legerősebb szakmák kiküzdik autonóm területet, ahol szakmai döntéseiket szuverénül hozhatják. Az értékek által vezérelt, belső elhivatottsággal (nem pusztán pőre piaci előnyökért) végzett munka művelői önteremtette tekintéllyé teszik magukat a közvéleményben az altruista etika és a magasfokú szaktudás együttes alkalmazásával. Ez a sajátos professziómintázat kollektív csoportelölányöket tud biztosítani a tagjaiknak.⁶ A megszerzett társadalmi elismerés persze kiemel egyes szakmákat, s éppen nagyon sikeressé teszi őket a piaci javadalmak te-

kintetében is, Bourdieu nyelvén szólva, az elért tekintélytőke konvertálódik gazdasági és társadalmi tőkévé.

A polgárosodás közegében kialakuló kulturális szakmai mezőben formálódó professziók történetiségét nézve, egyértelmű, hogy többnyire nem törekvésük a társadalmi kizárásos modell követése, a tudásmonopolizációt, az elitizmust ellentétesnek látják az értékpremisszákkal, s törekednek az emberek kiművelésére.

A professzionális közösségek alrendszeréből integrálódó professzióknak döntő hatása van a követett minőségi mércékre. A szakmai körök intézményes és lazábban strukturált formái mindig törekedtek mércéket állítani a kollégák működésének, igyekeztek kiformalni belső értékelési rendszereiket, s szakmaként kivívni a használói körök bizalmát. Nem a piac, nem a főhatóság, nem a külső kontrolláló, hanem elsődlegesen a szakemberi belső normák, illetőleg a kollegiális kontroll felel a szakmai mércék kultiválásáért. Ahhoz, hogy a társadalmi elismerés megmaradjon, folyamatos minőségi szakmai teljesítmény kell. A szakmai minőség mércéi nagyon kötődnek a szakmai tudásrendszerhez, annak alkalmazásához, állandó megújításához. A szakember nem dolgozhat egyedül abban az értelemben, hogy praxistudása mindenképp az elődök által hagyományozott és a kortársak által teremtett tudásformákon alapul, az egyéni tapasztalatok kollektív tapasztalatokká tétele, a tudáselemek verifikációja, interszubjektív legitimizációja nem kikerülhet. A szakemberek a praxisból és a praxisban is tanulnak, kísérletezve és reflexíve viszonyulva ahhoz. A praxis nem folyhat elméletek nélkül, s maga is elméletgeneráló, a diszciplináris tudásokat tápláló. A szaktudás felhalmozása, megőrzése, elrendezése, továbbadása, felkínálása összetett rendszert kíván, tagolt szerepek hálóját, amelyeknek része az egyetem, ill. más szakmai képző- és kutató rendszerek, továbbképzések, a szakmai nyilvánosság intézményei, fórumai.

Ha egy-egy szakmai terület képes kidolgozni profilját, saját arculatait, akkor vonzani tudja a tehetséges új belépőket. Ha a képzési üzem jól teljesít, akkor ki tudja alakítani a megfelelő tudásrepertoárt a tanulóknak, s ha ki tudja alakítani a szolgálatetikai és a szakmai mércék iránti elkötelezettséget is, akkor a szakemberi működésmódra felkészítés minőségi. A normák belsővé, maguktól értetődővé válnak. A tapasztalati praxis reflexiója a professzionális szubkulturális közegben, a szakmai közösségi nyilvánosságban a mércék egyfajta garanciájaként tud működni, hisz mód nyílik rendszeres kollektív

5 Carr-Saunders, A. – Wilson, P. A. 1933 *The Professions*. Oxford: Clarendon Press.

6 Johnson, T. 1972 *Professions and Power*. London: British Sociological Association; Larson, M. S. 1977 *The Rise of Professionalism*. Berkeley, Univ. of California Press; Freidson, E. 1986 *Professional Powers*. Chicago, Univ. of Chicago Press; MacDonald, K. 1995 *The Sociology of the Professions*. London: Sage; Abbott, A. 1988 *The System of Professions*. Chicago: Chicago Univ. Press.

mérlegelésükre, s a megegyezéseket tükröző mércék megerősítésére, konstrukciójára.

A szakmai autoritás kollektív intézményesülési formái jogokat is szerezhetnek a szakpolitikákra hatásra, de ha ez töredékes is, mindenképp módjuk van a széles nyilvánosságban megjeleníteni felfogás-módjukat, értékeiket, mércéiket, s érvelni mellettük, s önmagukat tekintéllyé tenni a köz színterein.

Ma mind a szakirodalomban, mind a gyakorlatban sokan látják a szakmák tekintélyének leértékelődését, ún. de-professzionalizációról beszélnek. A bizalomhiány, a tekintélyek megkérdőjelezésének korszaka nem hagyta érintetlenül a professzionális közegeket sem. A felsőoktatási expanzió a minőségi mércék tekintetében felhígulással járt együtt. A szakmák tudásmonopóliuma is felszakadozik az információhoz való szélesebb hozzáférhetőség nyomán. A nem vagy kevésbé piacképes állampolgárok szolgálatát ellátó közszolgáltatások és közintézmények szakmai munkatársai autonóm szakmaiságuk szűkülő terét élik meg az egyre erőforráshiányosabb környezetekben, a menedzseri túlhatalom növekedése mellett. A piaci imperatívuszok dominanciája nő, a nem piackonform módozatok vékonyodóban. A munka világa átalakult, az alulfoglalkozottság formái terjednek, a biztonságokkal körülbástyázott munkastátusok szűkülnek, a munka világa flexibilis szervezeti formákkal, változékonyabb időkeretekkel dolgozik, individualizáltabb, rövidebb távú bekapcsolódási lehetőséget kínál. A tőke globális térben mozog, transznacionális hálózatokban folyik a termelés, ott alkalmaznak munkaerőt, ott fizetnek adót, ahol legkedvezőbbek számukra a feltételek, így az erőforrások egy része kivonódik a nemzetálami keretben szerveződő jóléti, kulturális ellátások mögül. A praxis- és tudásközösségek koherenciáját, integratív kultúráját is egyre nehezebb biztosítani, a szétforgácsolódás kapcsán az adott szakmai mezőhöz tartozók nem ismerik fel odatartozásukat, nem lépnek fel a közös érdekeik védelmében, s nem részesei az adott tudás- és jelentésrendszer interszjektív legitimálásának sem. Nagy a cseppfolyósság mind a szakma, mind az egyéni pályáívek vonatkozásában. Az egyetemi képzés, a megszerzett diploma és az adott szakterületen űzött munkatevékenység korrelációja gyengül, az aleatorikus mozgások erősödnek fel, talán a kulturális szakmai mezőben még erőteljesebben.

Egyrészt a kulturális szektor mint kreatív szektor tele van új innovációkkal, s képlékeny formákkal, szerveződésekkel, a tradicionális keretek meg-

kérdőjelezésével, határokat átszelő mozgásokkal, így a professzionális közeg kollektív intézményesülései nagyon változó erőteret tudnak jelenteni. Másrészt az állami-jóléti szféra leépítése nagyon kiszolgáltatottá teszi a hagyományos kulturális intézményeket.

A professzionális közegek fontosak a mérceállítás tekintetében, akkor is, ha cseppfolyós alakzatokban szerveződnek, ha ritkább szövésűek. A szakmai közösségek a fejlődési szakaszok különböző szintjein lehetnek: informális praxisközösségeként létezhetnek, látens hálózatiságban vagy legitim szerveződésként, intézményesült módon. De a közösségképződés bármelyik szintjén reflektált tudáskészleteket működtetnek, normatív konszenzusokat tudnak alkotni, a kialakult konvenciókat képesek megvitatni, újrafogalmazni, így orientációs pontokként megkerülhetetlenek.

A mércék, elvek szakértői: nézőpontok az értelmiség szerepeiről

A mércékhez igazodás, a belső mércék általi orientálódás a lét reflexív dimenziójához tartozik, az emberi lét nélkülözhetetlen eleme, s különös jelentőséget nyer ebben mindazon szocializáló társadalmi intézmény, amely a világ értelmezését kitüntetetten űzi.

A világ értelmezésére szakosodó – történetileg formálódó-átalakuló változatokat felmutatva – kiemelhető az intézményi és cselekvési szerepkörök közül: pl. a sámán, a próféta, az eretnek, az írnokok, művészcsoportosulások, tudóskörök, az egyház, az egyetem, a média, s más közvéleményformáló aktorok, valamint a kultúra javai, amelyek a diskurzusok terébe kerülve világszerű reflexiót csíholnak ki a recepció során, s orientálják az emberi cselekvést. Döntő szerepet visznek az expliciten értékeszmeként, vízióként, eszményként jelentkező szellemi természetű termékek és hordozóik, hisz egyaránt bírnak kognitív, normatív és emocionális erővel, képesek embereket mozgósítani, dinamizálni.

A kultúra alkotói, specialista közvetítői e csoportba tartoznak, professzionálisan vesznek részt a világ értelemmel felruházásában, az elvek kidolgozásában, kultiválásában, a normatív szabályozás társadalmi funkciói erősítésében. A premodernitásban a transzcendens világgal való kommunikáció képességéből, s abból levezetett regulációkban jeleskedtek, a szekuláris modern világban a polgári társadalmi berendezkedés kiformalásán munkálkodtak nagy öntudattal, mint ahogy Benjamin Constant is megfogalmazta 1797-ben:

„Az új társadalomban, melyben a rang kiválósága megszűnik, minden polgárnak minket, gondolkodókat, írókat és filozófusokat kell majd elsősorban tisztelnie.”⁷

Ismertek azok a nézetek, amelyeket elsősorban a frankfurti iskola gondolkodói fejtettek ki, hogy az eszmék, ideológiák mozgósító ereje egyenes arányban csökken a piac, a fogyasztás kibővülésével, a materiális javak birtoklási vágya és élvezete felfüggeszti a kritikai reflexiót és a „más legyen” – dimenziót, nincs szükség már ideológiára (Marcuse).

Zygmunt Bauman is a fogyasztás csábításának növekvő erejéről ír. 1987-es könyvével⁸ egyike az értelmiségről folyó diskurzus résztvevőinek, markáns álláspontot fejt ki. A posztmodernitás korából visszatekintve az értelmiséget tekinti a modernista mércék kánonjai hordozóinak, „a kognitív igazság, a morális ítélkezés és az esztétikai ízlés kérdéseire adott autoritatív válaszok”⁹ monopolista tudóinak, akik e teljesítményükkel a nyugati modern társadalom típus hatalmi erőit legitimálták, s a régi életformák rendje elleni kulturális kereszteshadjárat térítőiként működtek. Értékelése szerint e legitimációs funkció nélkül is jól elboldogul a posztmodern fogyasztói társadalom, ahol a piac generálta vágyak keltése nyomán történő csábítással történik a társadalmi integráció. Bár a magaskultúrát mindig magántulajdonaként tekintette az értelmiség, mondja, a populáris kultúra területeit soha nem tudta kontrollálni, különösen nem az egyre gyorsuló iramú expanzió korszakában. Így az értelmiség ún. „törvényhozó” szerepkörének végét jelenti be, s privilegizált státusuk elvesztésének folyamatát rögzíti. „Univerzális mércék hiányában a posztmodern világ gondja nem a felsőrendű kultúra globalizálása, hanem a kultúrák közötti kommunikáció és a kölcsönös megértés biztosítása”¹⁰ – állítja, s egy új funkciót ajánl, amelyet tolmács/értelmezőnek („interpreter”) nevez meg. Úgy ítéli, a sokfajta modernitás kontextusba ágyazottságára, az életvilágok pluralitására reflektálás igényli a szakszerű professzionális fordítást, az inherens logikákat és saját gondolkodási-nyelvi világokat feltáró-megértő, szociológiai kognitív keretek alkalmazását, s a megértetni tudás szakmai és

etikai képességét. Ezt a szerep kínálkozik mai kor értelmiségeinek. Az utolsó évtizedben írott esszéivel, köznapis ügyekkel kapcsolatban írt cikkeivel, tévészereléseivel saját pályáján is ezt a fordulatot tette meg, bevallottan nem a tudós pályatársainak ír már, hanem híd-szerepet vállal.¹¹

Mannheim Károly is az értelmiség megkülönböztető vonásának tartotta a megértési horizontok egészét átvilágítani tudó dinamikus szintézis megalkotásának képességét, ezt a képességet nevezte ő „műveltségnek”, s ezt gondolta egyedül olyan közös vonásnak, ami összeköti az egyébként heterogén osztályhelyzetű magas fokon képzetteket.

„...a folyamatosan kísérletező, magában társadalmi érzékenységet kifejlesztő, dinamikára és teljességre irányuló alapállást... csak egy viszonylag osztály-nélküli, a társadalmi térben rögzített helytel nem rendelkező réteg... alakít ki...: (Alfred Weber terminológiájával élve) a társadalmilag szabadon lebegő értelmiség”¹² – írja tudásszociológiai alpművében. Mannheim koncepciójában a szabadon lebegő értelmiség kitüntetett helyzetű, hiszen választhat, akár odaállhat egy-egy társadalmi csoporthoz, hogy segítsen a saját érdekeit kifejező ideológiáját megfogalmazni, s cselekvésre váltani, akár „a saját gyökerekre ráeszmélés, a saját küldetés keresése – predesztinált ügynökkévé lenni az egész szellemi érdekeinek”¹³ lehetőség is nyitva áll előtte.

Szintén a 20. század húszas éveiben születik Julien Benda híres megfogalmazása, aki értelmiségnek azokat nevezi meg, akik transzcendens nyelven szólnak, s az írástudók árulásának tartja, ha az értelmiség valamely partikuláris csoport, nemzet, osztály érdekeinek kifejezőjévé válik. Antonio Gramsci ún. *organikus értelmiségi* kategóriája viszont éppen ezt az alternatívát gondolja progresszívnek.

Az utóbbi gondolattal mélyen ellenkezik a XX. század utolsó harmadának egy nagy szociológusa, a francia *intellectuel*-hagyományt (Zola, Sartre, Beauvoir, Foucault, Baudrillard) továbbélte Pierre Bourdieu. Ő a nyolcvanas években írott munkáiban¹⁴ Baumanhoz képest is homlokegyenest

7 idézi Molnár Tamás 1996 *Az értelmiség alkonya*. Bp.: Akadémiai Kiadó, 45.

8 Bauman, Zygmunt 1987 *Legislators and Interpreters: On Modernity, Post-Modernity and Intellectuals*. Oxford: Polity Press.

9 Bauman, Zygmunt 1993 *Van-e posztmodern szociológia?* Replika, 9-10:9.

10 Bauman, Zygmunt 1993 i.m. 14.

11 Jacobsen, M. H. – Tester, K. 2007 *Sociology, Nostalgia, Utopia and Mortality. A Conversation with Zygmunt Bauman*. *European Journal of Social Theory*, 10.

12 Mannheim Károly 1996 *Ideológia és utópia*. Bp.: Atlantisz, 79.

13 Mannheim Károly 1996 i.m. 183.

14 Bourdieu, Pierre 1989 *The Corporatism of the Universal: The Role of Intellectuals in the Modern World*. *Telos*, No. 81. (Fall); magyarul: *Az egyetemesség szöszlői*. *Magyar Lettre*, 20. szám (1996 tavasz)

ellenkezően látja az kulturális mezőben tevékeny alkotó-közvetítő értelmiség küldetését. Bourdieu felfogásában az értelmiség szerepe továbbra is az egyetemes értékeket védelmezni, azokat kritikai referenciakeretül használni a társadalmi nyilvánosságban zajló vitákban, a racionális érvelés bázisán emlékeztetni a többieket arra, hogy a valóság elmarad az univerzális értékeszméktől. A kritikai funkció nem létezhet az egyetemes eszmékre történő hivatkozás nélkül, állítja, s úgy gondolja, joga van az értelmiségnek a partikuláris érdekviszonyokat tükröző nézetekkel szemben a köz porondján fellépni, élve a szellemi alkotómunka autonóm szegmenseiben kiküzdött szimbolikus autoritással, küzdeni az igazságért, a szabadságért, az előítéletek ellen, adott esetben bőrukét a vásárra vinni. A kritikai reflexivitás megkívánja saját szociológiai helyzetük (relatív privilegizált) megértését, átvilágítását, önkritikáját is. Úgy látja, fel kell lépni az univerzális értékeket folyamatosan ébren tartók védelmében, hogy az egyetemes mércék ne maradjanak képviselő nélkül. Ez csak a kiszolgáltatottság csökkentésével biztosítható. Bourdieu többször kifejti, hogy az értelmiségi alkotómunka, a szellemi alkotás függetlenségének, szabadságának, a kulturális szakmák belső autonóm értékelési rendszerének megóvása a kívánatos, mert csak e védettség biztonságában várható el a társadalomkritikai funkció ellátása, a közpolitikában való aktív részvétel. Ha a piacgazdaság, az egyház, a média, a kulturális ipar, a politika és egyéb külső erők által uralt hatalmi erőterek megroppantják, elszívják a relatív autonómia levegőjét, ami élteti a kulturális értelmiséget, akkor a kritikai funkció is elenyészik. Nagyon gyakran a relatív autonómiát kivívott kulturális mező kevésbé értékelt tagjai lépnek koalíciókra a külső erőkkel, hogy a belső mezőpozícióikat előnyösebbre válthassák. Az autonómiát fenyegető erőkre számos példát hoz: az állami mecenatúrával létrejött kényszerzubbonyok, a tömegmédia felszentalései során eltorzított értékelési kritériumok, a megrendelő céljait és kívánalmait tükröző kutatási eredmények, a nyilvános vitához való hozzáférés akadályozottsága, a valamikori kulturális kiválóságot jelentő meritokratikus címek, belső elismerések elszipkázása a szakmai mezőhöz képest idegen aktorok által, stb. Történeti elemzése kimutatta, hogy Franciaországban az értelmiség egyes nemzedékei erős társadalmi elkötelezettséget mutattak, s a társadalmi cselekvés mezejére léptek, más generációk undorral fordultak el a valóságtól, s mély székesziszt mutattak a társadalmi változá-

sokban való részvétel értelmében, inkább a szellemi munka elefántcsonttornyaiába húzódtak vissza. Ez más nemzeteknél is így van, a feladat, szerinte a értelmiségi kollektív fellépés hálózatait, adekvát módjait megtalálni transznacionális keretek között, a konkrét társadalmi közegekben a közjó védelme, a közintézmények, a közéleti vitában folytatott racionális argumentáció, az igazság, a szabadság érdekében. Álláspontja szerint a ma értelmiségijének tudnia kell hatni a környezetére, bírnia kell a szimbolikus hatékony megszólalás képességével, mint egy belgyógyász, fel kell tárnia a felszínen nem látható társadalmi okait az olyan állapotoknak, amelyek szenvedést és függőséget okoznak az embereknek. Amit a társadalmi viszonyok összegabalyítanak, azt vissza is lehet gablyítani a kifinomult szakértelem birtokában. Ha fel vagyunk szerelve a megfelelő tudással, a be nem avatkozás politikailag nem semleges.

Az értelmiség minéműsége, mirevalósága újra és újra diszkusziók tárgya. A tematika *az értelmiség halála és az értelmiségi szerep revitalizációjának szükségessége* skáláján mozog. Akik a haláláról, eltűnéséről értekeznek, megkérdőjelezzik magát a társadalmi csoportként való azonosíthatóságot, az elitista magabiztosságot, a képviselni óhajtott univerzális értékek létét, az univerzális értékek nyugatcentrikusságát. Az is felmerül persze, hogy az értelmiség komolyan veszi-e a saját maga által hirdetett elveket, vagy hajlamos elárulni azokat. Az egyik legkomolyabb érv arra figyel, hogy létezik-e értő, figyelő közönségük, van-e közösségi kommunikációs tér és befogadóképesség a gondolataikra, van-e még valódi kulturális-politikai nyilvánosság lokális, nemzeti vagy transznacionális metszetekben. Akadálynak látják a túlzott specializációt követelő tudományos-egyetemi üzemben való erodálódást, a munkapiaci fragmentálódást, az érdekekért feláldozott értékek kiárusítását. Mások a társadalmi önreflexióhoz nélkülözhetetlennek látják szerepüket, s a társadalmi publikus terekben megvitatódó normák, elvek híján a társadalmi integrációs funkciójának szétporladását vizionálják. Angol és amerikai folyóiratokban már többször szavaztatták az olvasókat arról, hogy kit gondolnak a nemzeti és nemzetközi politikára, az emberek gondolkodására hatni tudó közéleti szerepet vállaló értelmiséginek, ún. public intellectual-nak. Noam Chomsky, Umberto Eco, Richard Dawkins, Vaclav Havel, Fethullah Gulen, Salmon Rushdie, Orhan Pamuk, Amartya Sen, Mohammad Junus, Tariq

Ramadan, Al Gore, Samuel Huntington szerepelt többek között a listán.¹⁵

Az idén júliusban a Nemzetközi Szociológiai Társaság az amerikai Michael Burawoy-t választotta elnökül. Ő évek óta az ún. *public sociology*, az ún. közszociológiai irány¹⁶ újrafogalmazásának szükségességéről beszél, s ösztönzi azon kérdések megválaszolását, hogy mivégre is jött létre a szociológia tudománya, s kiknek szól. A demokratikusan szerveződő civil társadalmi, az emberhez tartozó minőségek megőrzését gondolja feladatnak az expanzív piacosság korszakában, nemcsak a nemzetállami szinten, hanem globális szintekre is fellépve. Értékelése szerint a közjót megtestesítő intézmények és szolgáltatások egyre nagyobb része mutatja az üzletiesedés jegyeit. Az egyetemi szféra sem kivétel. A közszociológiának, ill. közszociológiáknak (mert plurális jellegűnek fogja fel) szerinte szerepet kell vállalniuk a közéleti nyilvános terek, fórumok, közönségek kifformálásában, a létező demokratikus politikai részvételi lehetőségek kiaknázásában, a társadalmi csoportokkal, mozgalmakkal együttműködve, eseti ügyeiket közüggé transzformálással segítve. A társadalmi dialógusok különböző értékirányultságokat fogalmazhatnak meg, a közös bennük csupán az elköteleződés a demokratikus vitára. A kritikai kultúrakutatás és a kritikai pedagógia/andragógia terén¹⁷ is találkozhatunk az „*oppositional public intellectual*” kategóriával, mint azzal az értelmiségi magatartással, amely a kulturális munka célrendszerébe a fennálló társadalmi viszonyokat opponáló, azokat igazságosabbá, demokratikusabbá tevő jövőképek, remények felkeltését, gondozását teszi, ellenkulturális áramlatokat erősítve, a kultúrát mint szimbolikus eszközrendszert bevetve a társadalmi-politikai küzdőterre. Az angolszász Cultural Studies irányzat művelőiről az a kép alakult ki (önképként is), hogy a nem domináns csoportkultúrák (etnikai, nők, munkás, ifjúsági, szexuális kisebbségek, stb.)

15 http://en.wikipedia.org/wiki/Top_100_Public_Intellectuals_Poll

16 Burawoy a szociológiai diszciplínán belül több alrendszerrel különböztet meg: ún. *professzionális szociológiáról* beszél (kutatási üzem), *kritikai szociológiáról* (amely megkérdőjelezi az előző mintázatát), *közpolitikai szociológiáról* (megrendelő igényei által formált alkalmazott szociológiai területek) és a bemutatott *közpolitikai*airól, ezek más-más karrier-utakat is jelölnek ki a szakma üzöinek, de vegyíthetők is a szociológia arcai az egyes életművekben.

17 Pl. Henry Giroux, Edward Said, Raymond Williams, Stuart Hall, Nancy Fraser, Lawrence Grossberg, Stanley Aronowitz, Paolo Freire.

szubkultúrák kutatása, identitás- és ellenkulturális formáik elemzése egyfajta értelmiségi kiállást jelent, s társadalmi mozgalomként is felfogható.¹⁸ Jürgen Habermas, túl a nyolcvanon, a modernséget még mindig befejezetlen programnak, s nem elvetendőnek gondolja, de ehhez olyan polgárok nyilvánosságaira van szükség, ahol releváns kérdések vitatódhatnak meg a nemzeti, európai, globális horizontok összeolvadásában a kommunikatív racionalitás elvei szerint. A valódi társadalmi dialógusok értéke nem fakult, szükség van olyan alkalmakra, s olyan magatartásokra, ahol a felek egyenlő méltóságát tiszteletben tartják, a perspektíváikat őszintén meghallgatni és megérteni akarják, a megegyezéseket együtt formálják ki, érvényesül a személyes és közös felelősség elve.

A kulturális fordulat után

A poszt-ok és az ún. „fordulatok” (cultural turn, ethical turn, linguistic turn, critical turn) korszakában az abszolút mércék helyzete megingott, alapzatuk kilúgozódott, a relativizmus, s a pluralizmus perspektívái uralják a későmodern terepet, a kultúra fogalma is megváltozott interpretációs keretekbe kerül. A társadalmi világok kulturális mintázatának íródhatnak le, megtapasztalni őket csak a kultúra szemüvegein át lehet, adott jelentésadó rendszerek segítségével. Az egyidejűleg létező értelmezési perspektívák egyrészt számosak, másrészt állandóan változnak a társadalmi csoportoktól, s interakcióiktól függően.

A klasszikus kultúrafogalom és a modernitás kapcsolatát számos írásban kidolgozó Márkus György¹⁹ a német filozófia textusainak elemzése során a kultúra szférájának autonómmá válását, a „*magas*” vagy *értékhangsúlyos* kultúrafogalom megjelenését úgy magyarázza, hogy „*a felvilágosodás feltalálta és definiálta önmagát, mind negatívan, azaz mint kritikát, mind pozitívan, mint konstruktív történelmi erőt*”. A konzervatív tradíciók normatív érvényességét megkérdőjelező, a babonák ellen forduló kritika kijelöli a felvilágosodás nagy programját: az egyén és a társadalom tökéletesedését, a szabad szellem és a ráció útján való előrehaladás programját, azaz egyetemes érvényességű célok megvalósítására törekvést. „*Ezt azonban csak olyan erők biztosíthatják, amelyek közvetlenül abból táplálkoznak és azt*

18 Stanley Aronowitz megfogalmazása.

19 Márkus György 1992 *Kultúra és modernitás. Hermeneutikai kísérletek*. Bp., T-Twins Kiadó – Lukács Archívum.

fejezik ki, ami a legsajátosabban és a legmagasabb értelemben létünkben emberi: amelyek azon képességünkön nyugszanak, hogy az események értelem nélküli, oksági folyamatát alá vessük a jelentések és értékek magunk teremtette rendjének”.²⁰ A korábbi dominánsan vallásos világrend megkérdőjelezésével kiesik a korábbi hierarchikus mércerendszer csúcsa, s az Isten helyére az autonómmá lett (a Walter Benjamin-i „kultikus vagy rituális funkciótól elköszönő) totális kultúrafogalom helyeződik (a XIX. században még csak egyes számban). A szellemi kultúra új kreatív formái, a magasabb intellektualitás alakzatai (tudomány, művészet, filozófia, etika) adja a legfőbb értékek univerzumát, s egyben a jövő irányát. A modern társadalom úgy tekint önmagára, mint saját művére, olyan emberalkotta világra, amely változtatható, alakítható, s a magaskultúra mércéi vezetik e folyamatot.

A magaskultúra és a tömegkultúra dichotóm rendszerét fenntartó értékhiarchia alapzata ez a felfogásmód. A frankfurti kritikai társadalomelméleti iskola ennek bázisán kárhoztatta a kultúriparként felfogott tömegkultúrának ellenfelvilágosodást okozó, a kritikát feladó, a status quo-t kiszolgáló konformitást eredményező hatását, az esztétikai értékektől eloldódását. A kritikai értelmiség és a kulturális szakmai elit tekintődött a magaskultúra kánonjai öréneke, s elhatárolódott a tömegkultúrától. A populáris formák vitalitása egyenes arányban nőtt az autentikus művészet befolyásának számotevő csökkenésével a múlt század hatvanas éveitől kezdve. A valódi tömegtársadalom kifejlődésével a magaskultúra demokratizálásán munkálkodó népművelői, nevelői törekvések elől az alacsonyabban műveltek a saját kultúrájuk felmutatására vettek irányt, nem törődtek az előbbi mércéivel. A kultúrakutatás elmúlt évtizedei is változást hoztak a populáris kultúra megítélésében. A normatív, értékhangsúlyos kultúrafelfogást az elitizmus bélyegével látták el, s mint ilyet, elvetették. A kulturális fogyasztás és a médiahasználat szociológiai vizsgálatai kimutatták a magas és a tömegkultúra kategóriáiba sorolt kulturális javak összemosódó fogyasztását a használati csoportokban. De felismerődött a populáris esztétikum sajátos logikája is, a populáris műfajok szabályszerűségeit, formaépítkezését generáló elvek mássága, amely éppen nem az eredetiség, a művészeti jelrendszer megújítása, s az alkotói egyediség jeleit viseli, hanem a rituálisan ismétlődő műfaji szabályok kötöttségei szerint alakul. Egyértelművé vált, hogy a populáris művészeti univerzum nem a

magaskultúra mércéivel mérendő, másfajta értékei vannak, saját logikájú rendszer. Teret nyert a művészeti univerzum pluralizmusa.

A hatvanas évektől kibontakozó angolszász kritikai kultúrakutatás (cultural studies) területe a korábban marginalizált társadalmi csoportok kultúráképző erejére, a saját „hangjukat”, identitásvárat kifejező konstrukciókra hívta fel a figyelmet. A párhuzamosan erősödő médiakutatás ún. használatelméleti az aktív befogadás tézisét magukévé téve, nem a művek, hanem a művek recepciójában megszülető jelentésszefüggések és értelmezések kreálásában látják a populáris kultúra virulens formáit. György Péter szellemes megfogalmazásában a populáris kultúra „a rút és sunyi béka” állapotból „egyik napról a másikra öntudatos feminista királylánnyá változott”.²¹

Császi Lajos egyike azon kutatóknak, akik a média által teremtett valóságot közösségformáló, normatív integráló szerepűnek látják. Abban látja a kulturális fordulatot a populáris kultúra és a média viszonyában, hogy az olyan médiaműfajok, mint a például a valóságshow és a talkshow, képesek megjeleníteni egy „újfajta közéleti fórumot... amelyen korábban privátnak számító kérdések és marginálisnak tekintett csoportok kerülhetnek a nyilvánosság elé. Ezek előbb megsértik, majd különböző pozícionálásokat lehetővé téve újrarajzolják a magánélet és a közélet, a kisebbség és a többség korábbi határait, és így közös élményt és szótárt teremtenek a társadalom egésze számára a civil társadalom és az értékek gyors változásának időszakában”.²² A kulturális fogyasztás, a médiahasználat egyben a saját és csoportnormák megvitatásának, megerősítésének terepévé válik, nem pusztán fogyasztássá, hanem ily módon kultúratermeléssé.

A multikulturális világ, az ún. sokféle modernitás korszakában joga van a kisebb-nagyobb csoportoknak önmaguk megjelenítésére, saját kulturális önreprezentációkra. A kulturális mező egyidejűleg nagyon különböző almezőkre tagolódik, sajátos előfeltevések belső halmazával, s ezeket fenntartó folyamatokkal, intézményes mechanizmusokkal, egymás számára környezetet képezve, különféle mércerendszereket és érvényességi igényeket megjelenítve – ily módon a megsokszorozódó választás lehetőségét felkínálva.

21 György Péter 2002 *Promesse du bonheur*, a béka és a királylány, avagy a tömegkultúra kritikálhatatlansága. In: *Memex*. Bp. Magvető, 69.

22 Császi Lajos 2008 *Médiakutatás a kulturális fordulat után*. *Médiakutató*, ősz.

A plurális világok elismerése különféle mérce-rendszerrel való találkozást jelent, s bár a közösségi keretek is cseppfolyósak, mégis csak a már korábban megalkotott, s áthagyományozott, vagy frissebben formálódó integrációs keretek lehetnek az értékek, mértékek kihordói, a konszenzusokat megteremtők.

Bibliográfia

- Adorno, Theodor W. – Horkheimer, Max 1990 *A felvilágosodás dialektikája*. Bp., Gondolat – Atlantisz.
- Allardt, Erik 1976 Dimensions of Welfare in a Comparative Swedish Study. *Acta Sociologica*, 19:227-240.
- Alexander, Jeffrey 2008 Clifford Geertz and the Strong Program: The Human Sciences and Cultural Sociology. *Cultural Sociology*, Vol. 2. 2:157-168.
- Bauman, Zygmunt 1987 *Legislators and Interpreters: On Modernity, Post-Modernity and Intellectuals*. Oxford: Polity Press.
- Bauman, Zygmunt 1993 Van-e posztmodern szociológia? *Replika*, 9-10:7-21.
- Bourdieu, Pierre 1989 The Corporativism of the Universal: The Role of Intellectuals in the Modern World. *Telos*, No. 81. (Fall); magyarul: Az egyetemesség szószólói. *Magyar Lettre*. 20. szám (1996 tavasz), 2-5.
- Bourdieu, Pierre et al 1999 *The Weight of the World*. Cambridge: Polity Press.
- Burawoy, Michael 2005 For Public Sociology. *American Sociological Review*, 70. 4:4-28.
- Császi Lajos 2008 Médiakutatás a kulturális fordulat után. *Médiakutató*, 3. sz. (ősz) 93-108.
- György Péter 2002 Promesse du bonheur, a béka és a királylány, avagy a tömegkultúra kritizálhatatlansága. In: *Memex*. Bp., Magvető.
- Habermas, Jürgen 1994 *Válogatott tanulmányok*. Bp., Atlantisz.
- Jacobsen, M. H. – Tester, K. 2007 Sociology, Nostalgia, Utopia and Mortality. A Conversation with Zygmunt Bauman. *European Journal of Social Theory*, Vol.10. 2:305-325.
- Mannheim Károly 1996 *Ideológia és utópia*. Bp., Atlantisz.
- Márkus György 1992 *Kultúra és modernitás. Hermeneutikai kísérletek*. Bp., T-Twins Kiadó – Lukács Archívum.

Niedermüller Péter et al szerk. 2008 *Sokféle modernitás*. Bp., L'Harmattan.

Wenger, Etienne 1998 *Communities of Practice. Learning, meaning, and identity*. Cambridge University Press.

